

**ПАМ'ЯТКИ
ІСТОРИЧНОЇ ДУМКИ**

РУКОПИСНІ ІСТОРИЧНІ ЗБІРНИКИ В ГЕТЬМАНЩИНІ XVIII ст.

Століття доволі бурхливого розвитку вітчизняного історіописання спричинило до появи десятків різноманітних за структурою, методом написання, змістом та ідеологією історичних творів. Писані передусім представниками старшинського середовища та канцеляристів — тогочасної української еліти, ці наративи відображали і їх рецепцію історичного процесу, базованої на героїзації козацької історії, творенні власного національного міфу. Відтак у тогочасному інтелектуальному середовищі існував значний попит на подібні історичні тексти. Природно, що інтерес до історії, потреба в історико-наративних текстах мали б зумовлювати їх поширення, передусім засобами друку. Тим більше, що засобів для здійснення цього було цілком достатньо, друкарні в Києві, Чернігові, Новгород-Сіверському цілком задовольнили б потреби в друкованій продукції відповідної тематики. Тим більше, що в Російській імперії друкарні обох столиць лише за 1 чверть XVIII ст. випустили сотні найменувань друкованої продукції, тиражі окремих книг досягали 20 тис. примірників. У другій половині XVIII ст. ці цифри значно збільшились¹. Однак для українських тогочасних реалій ситуація складалась дещо відмінна. Йдеться передусім про указ Петра I від 5 жовтня 1720 р., за яким українським друкарням фактично заборонявся випуск іншої книжкової продукції окрім церковно-літургійної². Для поширення і популяризації сюжетів на світську тематику, передусім історичну, залишалась рукописна традиція, адже ті поодинокі публікації творів вітчизняної історії, здійснені наприклад, Федором Туманським та Василем Рубаном, для переважної більшості були недоступними³. Для випуску ж рукописної продукції по суті не було меж, їй не могли перешкодити зовнішні та внутрішні чинники, оскільки на рукописну сферу,

фактично чи не єдиною цариною для розповсюдження історичної інформації, досить проблематичним видавалося накладання будь-яких обмежень.

Традиція рукописної культури в середньовічній та ранньомодерній Європі знаходила своє виявлення в упорядкуванні збірників, своєрідних рукописних бібліотек — *Silva rerum*. Ця назва з латини дослівно перекладається як «ліс речей», в умовному перекладі її можна означити як чернеткові нотатки або змішані записи. Синонімічними назвами для позначення таких рукописних збірників виступають також *miscellanea* та *colleptanea*. Тобто, до таких книг потрапляло усе, що цікавило упорядників або читачів. Свого часу Ян Амос Каменський, звертаючись до активних читачів, «читачів з пером», які і виступали творцями *Silva rerum*, писав: «Записуйте все, що знайдете нового для себе і досі невідомого, що на вашу думку є прекрасним, те, що можна використати в майбутньому, чи то буде слово, думка, вислів або оповідання. Все, що блищить немов кристаль»⁴.

В епоху друку традиція рукописної книги на європейських теренах була пов'язана з слабкістю або відсутністю умов необхідних для поширення друкованих книг. Часто це було опосередковане політичними або економічними чинниками. Так, домінування рукописної книги на Балканах в XVII–XVIII ст. було зумовлене заборонаю османського уряду на випуск друкованих книг на усій території імперії. Перша друкована книга з'явилась в Стамбулі лише в 1728 р.⁵

Православ'я на теренах Московської держави також з підозрою ставилося до друкованої книги, вбачаючи в ній загрозу поширення ересі⁶. В Москві до 1600 р. було опубліковано 16–17 назв книг, в наступному столітті ця цифра збільшилася до 483, з них лише 7 були світського змісту. У XVIII ст., не зважаючи на реформи та порівняно грандіозну кількість друкованих книг, що випускали місцеві а також європейські друкарні для російських потреб, популярність рукописних книг не стала меншою. Поширення набувають рукописні збірники, до складу яких потрапляли різноманітні твори світського характеру, п'єси, вірші, пародії, памфлети, переклади, виписки з друкованих творів, тексти господарського призначення — рецепти, поради

тощо.⁷ Таким чином складовими збірників ставали ті тексти, які не могли бути опублікованими в силу різних обставин. Це були твори для загального читання перелік яких визначався приватними інтересами. Однією з причин паралельного існування рукописної і друкованої книги була недоступність останньої в силу фінансових чи географічних факторів.

В XVI ст. на території Речі Посполитої відбувався бурхливий розвиток друкованої книжної культури, що знаходило свій вияв існуванні великої кількості друкарень в різних регіонах держави та випуску багатого найменування друкованої продукції. Втім ситуація кардинально змінилася вже в середині XVII ст. Постійні війни, занепад міст не сприяли розвитку книгодрукування. Нечисленні друкарні обслуговували приватні інтереси, що перешкоджало доступ туди великій кількості авторів. Друкована книга стала дуже дорогою. Відтак, дешевше було скопіювати книгу самостійно чи найняти для цього спеціалістів. З іншого боку розвиток освіти в другій половині XVII ст. створив велику читацьку аудиторію, інтелектуальні потреби якої не міг задовольнити друк⁸.

Перші *silwy* (пол.) з'явились в Польщі в XVI ст. в часи першого безкоролів'я, яке викликало хвилю полеміки та закизувало політичну діяльність шляхти.⁹ Звідси й політична тематика, що домінує в значній кількості польських рукописних збірників. Політична полеміка часів відомих рокошів Зебжидовського, Любомирського, Барської конфедерації не завжди мала можливість бути опублікованою. Тому над популяризацією і розповсюдженням такого виду текстів працювали цілі рукописні мануфактури під патронатом окремих політиків¹⁰.

Втім, здебільшого важко прослідкувати склад та тематику польських рукописних збірників XVII–XVIII ст. Виняток становлять так звані пам'ятні книги, в яких превалювали записи родинного характеру, а упорядниками виступали представники однієї родини впродовж кількох поколінь. Окрім цих двох типів *Silva regum* виділяються ще й книги змішаного типу, що є збірками віршів, сентенцій із інших творів.¹¹

Упорядники рукописних книг не завжди складали собі уявлення про їх подальшу долю. Звідси й анонімність таких текстів, адже вони розглядалися як прості нотатники.¹² Подаль-

шим впорядкуванням займалися читачі й пізніші власники, які для більшої зручності рубрикували текст, робили міні-заголовки. Такі «читачі з пером» ставали фактично представниками своєрідного «авторського колективу», часові, кількісні та географічні рамки якого часто не піддаються чіткому окресленню.

Умови в яких розвивалася українська рукописна культура XVIII ст. мають багато спільного з аналогічним процесом в різних регіонах Східної Європи, втім українська ситуація була по-своєму унікальна, зумовлена особливостям історичного розвитку Гетьманщини. В Речі Посполитій та Російській імперії у XVIII ст. не існувало обмежень щодо світської друкованої книги. Навпаки, зусилля держави всіляко направлені на підтримку друку. Рукописна книга, попри її популярність, залишалася додатком до друкованої, її поширення було пов'язано з недоступністю друкованих аналогів в силу економічних чи географічних факторів.

Польська та російська еліти не потребували історичної легітимації свого існування, на відміну від української старшини. Козацькі літописи — основне підґрунтя для такої легітимації, не мали перспектив бути видрукованими, і не лише через вищезгаданий указ Петра I. Відносини між козацькою адміністрацією та церковною владою, у віданні якої лишалися друкарні, завжди були не простими. Ці відносини сягають своїм корінням ще на початок XVII ст. — часу відновлення Київської митрополії при активному сприянні козацтва. Світоглядні орієнтири та погляди на історичне минуле кліру та козацтва були зовсім відмінними. Для перших ідеалом «золотих часів» виступала киево-руська спадщина — часи гегемонії Києва, в тому числі й церковної, на східнослов'янських теренах. Козацький сегмент історії, не зважаючи на бурхливі політичні події XVII ст., лишалися поза їх увагою. В «Синописі», який був написаний в київському церковному середовищі, історія козацтва згадується лише принагідно. Козацькі ж інтелектуали — творці нового жанру козацького історіописання у своїх творах зовсім ігнорували киево-руську тематику. Вони воліли вбачати своїми героїчними предками напів-міфічних хозарських правителів аніж київських православних князів.

Така несумісність поглядів на історичне минуле, великий інтерес козацької еліти до цього минулого, відсутність доступу до друкарської бази а також пряма адміністративна заборона її використання для продукування світської літератури, спричинили до появи рукописних історичних збірників — українського аналогу рукописних книг, які існували в XVII–XVIII ст. в Польщі, Росії, на Балканах.¹³

Для виготовлення такого виду рукописних книг в Гетьманщині були дві необхідні умови: наявність продуцентів та споживачів цієї інтелектуальної продукції. Варто відмітити, що під першим терміном розуміються не автори текстів, а творці другого рівня — упорядники та переписувачі. Ними найчастіше виступали військові канцеляристи — рядові службовці державних установ Гетьманщини. Більшість з них навчалися в Києво-Могилянській академії, володіли іноземними мовами, були знайомі із зразками європейської історіографії. Крім того, вони мали доступ до документальних матеріалів, що давало можливість копіювати необхідні документи для комплектації збірників, чи на їх основі самостійно конструювати наративний текст. Окремі збірники написані представниками духовенства, що свідчить про існування в цьому середовищі інтересу до світської тематики, зокрема історичної.

Збірники виготовлялися як правило на замовлення для представників українського шляхетства, управлінської еліти сотенного, полкового і вищих рівнів — генеральної військової старшини і навіть гетьмана. На сьогодні відомі рукописні збірники, що належали родині Апостолів, зокрема синові гетьмана Данила Апостола Петру (так званий Сорочинський збірник)¹⁴, також відомі рукописні книги, що належали Кирилу Розумовському¹⁵.

Загалом рукописні збірники історичного змісту набули значного поширення в українському інтелектуальному середовищі XVIII ст. і входили до складу численних приватних книгозбірень козацької старшини, духовенства, монастирських книжкових колекцій, що свідчить про їх тогочасну домінуючу роль в збереженні і поширенні інформації про вітчизняну історію. Це були книги для повсякденного читання, зміст яких певною мірою задовольняв інтерес читачів до вітчизняної історії, інформація

про яку була відсутня в друкованих працях, або ж трактувалась викривлено і не могла відповідати автономістичним настроям, що панували в середовищі тогочасної української еліти.

Більшість із збережених до сьогодні рукописних історичних збірників датовано другою половиною XVIII ст. Це, вочевидь, може бути пов'язано з кількома чинниками. Ранні збірники просто не збереглися, на їх основі виготовлені пізніші копії. Ймовірно також, що укладання збірників з історичним змістом набуло популярності саме в цей період — час інкорпорації автономних інституцій Гетьманщини імперськими структурами, поступове згасання колишніх прав і вольностей та процес набуття козацькою старшиною прав російського дворянства. І автономістичні і асиміляторські прагнення козацької старшини гостро потребували інтелектуального підґрунтя своїм вимогам, якими в той час виступали історичні наративи та документальні матеріали. Першим це було необхідно для збереження старих прав, другим — для здобуття із максимальною вигодою нових. Зміст рукописних історичних збірників в певній мірі задовольняв обидва боки. Втім із остаточним зникненням автономних інституцій Гетьманщини та перетворенням старшини на дворянство відпала сама потреба в рукописних книгах історичного змісту. Їх поодинокі зразки, написані наприкінці XVIII — початку XIX ст. є радше результатом антикварного інтересу та ностальгії за козацькою минувиною.

Зміст і структура рукописних збірників історичного змісту, що укладалися на території Гетьманщини протягом XVIII і навіть до початку XIX ст. відзначається сталістю. В основі майже кожного збірника лежить один із вищезгаданих «козацьких літописів». Найчастіше переписувались «Літопис Граб'янки» та «Короткий опис Малоросії», нині відомо понад тридцять списків останнього та більше шестидесяти списків «Літопису Граб'янки». До цього центрального елемента збірника упорядник/переписувач додавав документальні матеріали, що характеризували передусім давність і легітимність прав козацького стану, а також гетьманські статті та універсали, інші історичні наративи меншого об'єму — різноманітні хроніки, літописці регіонального характеру. Потрапляючи до складу збірника,

тексти історичних творів піддавалися змінам відповідно до суб'єктивного сприйняття історичних подій чи рівня освіти упорядника рукописної книги, звідси й причини появи різночитань в окремих списках. Часто збірник ставав своєрідним засобом для прояву історіографічної активності численних читачів. Вони могли хронологічно продовжувати існуючий твір, додаючи до нього нові сюжети та факти, свідками яких вони самі виступали. До рукописного збірника також часто потрапляли виписки з інших історичних творів, рукописних чи опублікованих, вітчизняних або зарубіжних авторів. Технологія виготовлення рукописної книги залежала від конкретних умов. Упорядник міг просто скопіювати наявний в ньому рукопис з усіма матеріалами, вміщеними в ньому. Втім такі збірники-дублі фіксуються доволі не часто. Адже кожний новий упорядник прагнув скомпонувати зміст рукописної книги відповідно до своїх потреб і інтересів, або ж згідно побажань замовника.

Варто відмітити, що у збірниках документи втрачають своє офіційне наповнення, трансформуючись за своїм функціональним призначенням у наратив, носій історичної інформації. Хоч при цьому і зберігається уся повнота форми офіційного документа включно із занотуванням вихідних даних, датуванням та прорисом печатки, інколи навіть номером, під яким документ був зареєстрований.

Переважну групу документальних компактів становлять складові збірників, що містять, «Историю о действиях презельной брани» (коротка ред. «Літопису Граб'янки») або «Короткий опис Малоросії». Причому у більшості випадків означені наративи визначають склад наступного документального компакту. Як правило рукописи із «Историєю о действиях презельной брани» включають до свого складу гетьманські статті від Богдана Хмельницького до «Рішительних пунктів», що були надані Данилу Апостолу при його вступі на гетьманство. В іншому випадку — «Короткий опис Малоросії» продовжувався компактом документів періоду міжгетьманства 1734-1750 рр., починаючи маніфестом Анни Іоанівни про тимчасове припинення гетьманської форми правління і запровадження Гетьманського уряду закінчуючи маніфестами Єлизавети стосовно обрання гетьмана Розумовського.

Таким чином якщо скласти збірники обох типів, отримаємо документально-нарративний текст від найдавніших часів до середини XVIII ст. Звичайно вказані типи збірників могли бути продовженими іншими документами відповідно до уподобань упорядника¹⁶. Причини залежності нарративу від змісту документального компакту напевно слід вбачати у прагненні упорядників до створення єдиного сюжетного тла збірника. Адже «История о действиях презельной брани», що закінчується 1654/1657 р. знаходить продовження у гетьманських статтях з 1654 р. так само як і «Короткий опис Малоросіі» (1340–1734) у більшості випадків має документальне продовження з 1734 р.

Упорядники рукописних кодексів часто наповнювали їх зміст тематичними підбірками документів. Останні могли мати родинний характер і містити документальну інформацію щодо походження родини, гетьманські універсали на маєтності тощо. Таким є збірник Якубовичів¹⁷. Сюди ж слід віднести рукописні книги родин Забіл¹⁸, Мовчанів¹⁹, Чеп²⁰, Чернолуських²¹. Дотичними до такого типу документів є матеріали, що фіксуються в багатьох рукописних книгах стосовно прав та привілеїв козацької старшини, або ж української держави в цілому. До таких належить, наприклад, збірник 70-х рр. XVIII ст. Його анонімний упорядник за допомогою документів відобразив історію цих прав від часів Казимира Великого до маніфестів Катерини II. З цією метою ним зроблено так звані екстракти (від лат. *extractum* — вилучення, витяг), тобто виписки з королівських указів, сеймових постанов, гетьманських універсалів, царських указів, в яких зафіксовано статус інформації стосовно конкретного питання.²² За подібним принципом побудовано рукописний збірник 80-х рр., упорядкований Андрієм Леванідовим — відомим меценатом, генерал-губернатором Харківського намісництва²³. Він містить «Экстракт или краткую выписку с начала проименования княжения Киевского на воеводство и разделение Малой Россіи на полки. Сколко и кто были малоросійские гетманы прежде подданства Зиновия Богдана Хмельницкого под всеросійскую державу под королями полскими. Как они служили Россіи следует под сим.»²⁴. Це набір виписок з королівських указів, Литовського статуту, які стосуються

запорізького війська та влади гетьманів зокрема. За цим слідує інший екстрат з виписками з гетьманських універсалів, статей, царських та імператорських указів, що стосуються гетьманів, які управляли після Б. Хмельницького. Виписки чергуються з літописними повідомленнями про зміни гетьманів, запозичених з рукописного реєстру гетьманів, що справляє враження єдиної сюжетної побудови тексту. Типовим є рукописні підбірки документів, об'єднаних спільною назвою, на кшталт: «Собрание известий об Малой Россіи на коим основаніи оная состоит с начала подданства под всероссійским самодержавіем с 1654 года»²⁵.

Серед тем документальних компактів в упорядників і читацького кола доволі популярними були сюжети про елекцію гетьмана Розумовського, правління Єлизавети I, діяльність Комісії по укладанню проекта Нового уложення 1767 р. та ін. Побутування таких сюжетів як і в цілому «рукописної археографії» був опосередкований з одного боку певним інтересом до вітчизняної історії, з іншого — доволі практичними мотивами, що полягали в боротьбі української еліти спочатку за збереження старих своїх шляхетських прав а згодом за їх зрівняння зі статусом російського дворянства. Документи в цій боротьбі відігравали для козацької еліти роль своєрідного фактора легітимізації їх становища передусім з позиції самосприйняття.

Майже кожна рукописна книга-збірник містить записи, які не є органічною частиною основного рукописного тексту, а відносяться до так званих мікротекстових джерел²⁶. Вони зроблені переважно переписувачами, читачами, власниками рукописних книг. Як правило, подібні записи вносились на аркуші рукопису уже після його написання. Інколи вони значно різняться у хронологічному плані. Це так звані маргінальні записи (від лат. marginus — крайній), що розміщувалися на вільних від тексту частинах аркушів рукописів, якими найчастіше виступали його форзаци, краї або береги. Звідси походить ще одна часто вживана назва — записи на берегах або ж покрайні записи.

Джерельне значення покрайніх записів надзвичайно важливе. Такі матеріали прямо або опосередковано вказують на місце написання книги, ім'я її автора/переписувача, власника чи

власників, дають змогу прослідкувати читацькі інтереси, мотивацію до переписання книги. Окрім цього маргінальні записи є живим свідченням сприйняття читачами змісту тексту, присутніх у ньому ідей.

Для українських рукописних книг та збірок історичного змісту XVIII ст. найбільш типові маргіналії наступних видів: власницькі записи, нотатки, що повідомляють про час, місце укладання книги, ім'я автора/переписувача, читацькі записи та різноманітного типу примітки, що не мають відношення до змісту рукопису (проби пера, господарські записи, дати народження членів родини тощо). До окремої групи записів можна віднести пізні примітки другої половини XIX ст., що належали вченим, власникам рукописних колекцій, бібліотекарям, що несуть цінну інформацію про походження рукопису, його наукову вартість.

Найбільш численною групою маргінальних записів є, звичайно, інформація про приналежність книги певному власнику. Її містить більшість аналізованих рукописів. Через високу вартість книги кожен новий її власник намагався зафіксувати своє ім'я на її сторінках аби забезпечити своє майно від можливих матеріальних претензій. Форма таких маргіналій переважно обмежується констатацією права власності на зразок: «Сія книга канцеляриста Івана»²⁷ або «Сія книга есть собственность принадлежащая диякону Федору Чартинскому»²⁸, «Сія книга полковаго асаула полтавского Якова Козельского»²⁹, «Книга принадлежит Якову Лепиковскому настоятелю Новгород-Северської соборной Успенской церкви» та ін.³⁰

Прикметною рисою покрайніх записів рукописних книг із світським, зокрема історичним змістом є присутність серед них читацьких приміток, що відображають відношення до написаного тексту. Такі записи містить майже кожна аналізована у роботі рукописна книга. Переважна частина з них не виходить за рамки конспективних приміток. Наприклад записи на кшталт: «Зачалась война Хмельницкого», «Мазепа земнил», «Коллегія малороссийская зостала», «Так следует разуметь имя «казак» супроводжують переважно більшість наративів у рукописних збірниках. Іноді примітки не такі нейтральні за змістом і свідчать про певну рецепцію прочитаного: «Начало бунта

Хмельницького», «Брюховецькій от черни убит», «И тогда было различіе между сословіями». Примітки конспективного типу розміщуються навпроти частин тексту з відповідним сюжетом. Читачі, що їх лишали, намагались таким чином зрозуміти написане та пристосовували рукопис згідно своїх читацьких пріоритетів. Записи читачів можуть також відображати критичне ставлення до тексту. Так один з таких читачів XVIII ст. несхвально відгукнувся вибори «вольними голосами» гетьмана Розумовського в 1751 р., зауваживши: «Неправда, ибо хотя наказано волными голосами, но повелено им выбрать Разумовского³¹. За характером покрайнії записів можна робить певні висновки щодо ерудиції читачів. Окремі з них визначали на берегах рукопису джерельну основу того чи іншого епізоду: «Сіє взято из Коховского³²». Інший читач також помітив спільність між прочитаним «Літописом Граб'янки» та працею польського історика Веспасіана Коховського, але він не просто констатує це, а висловлює свою позицію: «Сам полській летописец подчекривает об изуверстве и варварстве поляков»³³. Представники читацької аудиторії були також обізнані і у фактологічних питаннях, про що свідчать численні виправлення власних назв, дат, що супроводжується написанням правильних варіантів на берегах рукопису.

Маргінальні записи на сторінках рукописів разом з самими рукописними книгами являються своєрідним рудиментом рукописної культури, традиції якої продовжували існувати на українських теренах у XVIII — початку XIX ст. Не являючись органічною частиною текстів, їх зміст дозволяє розкрити датування рукопису, місце його написання, власників, сприйняття змісту збірників сучасниками. В цілому, згідно аналізу записів власницького типу, можна констатувати, що сфера розповсюдження рукописних книг охоплювала два прошарки тогочасного суспільства — козацьку старшину та духовенство. Це цілком зрозуміло, оскільки означені категорії українського суспільства були найбільш освіченими, до того ж, як вже наголошувалося, найбільш зацікавленими у продукуванні історичних наративів. Вони ж виступали основними читачами і власниками рукописних книг, про що свідчать численні

примітки. Час виготовлення рукописів, що також фіксується у маргінальних записах, здебільшого припадає на середину — другу половину XVIII ст. Очевидно, це пов'язане зі специфікою означеного періоду — відновлення гетьманства, а згодом і боротьба за збереження автономного статусу Гетьманщини, прав її шляхетства, зрівняння його з російським дворянством. Все це вимагало певного ідеологічного підґрунтя, яким, серед іншого, стали рукописні збірники історичного змісту.

Жанрове різноманіття, притаманне для російських збірників, не було характерним для українських рукописних історичних рукописних книг XVIII ст. Більше того, російські збірники дуже рідко повторюють склад один одного і майже зовсім не мають списків, тобто своїх близьких копій, що додатково підтверджує їх приватний характер. Натомість українським збірникам притаманна «класичність» складу, що повторюється з різними варіаціями в десятках рукописних копій. Це свідчить про ситуацію, коли рукопис є не лише засобом збереження, але й поширення інформації, через відсутність інших шляхів для таких цілей.

Варто розрізнити власне збірники та конволюти (лат. *convolutus* — зв'язаний, сплетений). В першому випадку сюжетне наповнення книги визначалося переписувачем/упорядником, до книги одразу переписувався певний корпус текстів, а її вільні аркуші наповнювалися довільними записами пізніших читачів і власників. Часто такі зміст таких доповнених текстів допомагає реконструювати читацьке середовище в якому перебувала рукописна книга. Конволюти могли складатися із розрізнених частин рукописних книг, об'єднаних під однією оправою часто без жодного сюжетного задуму. Хоча й трапляються конволюти XVIII ст., підбір матеріалів для яких проводився цілеспрямовано, часто до їх складу потрапляли і друковані аркуші, газети тощо. В переважній більшості конволюти виготовлялися власниками приватних архівів та рукописних колекцій вже у пізніший період. Дослідження структури таких книг виходить за рамки даного дослідження.

Однією з ознак, що відрізняє рукописний збірник від пізніше скомпонованого конволюта є загальна назва рукописної книги. Так, наприклад, один із рукописних збірників, датований 70-ми рр. XVIII ст. має назву «Краткое описание военных дел Малорос-

сии»³⁴. Інший упорядник документального збірника 1760-х рр. означив результати своєї праці в назві «Разные любопытные редкости», яка до речі найбільше відповідає традиціям *Silva rerum*. Під «редкостями» він серед іншого розумів підбірку документів про російсько-турецькі війни та імператорські маніфести в справі Мировича.³⁵ Вищезгаданий збірник Розумовського має подвійну назву «История о Украине» і «Летописець краткій принадлежащей к истории оукраинской о владевших в ней прежних гетманах в котором, приполнено многими грамотами, указами и инструкциями, принадлежавшими к сей истории». Така детальність останньої назви доволі звичне явище для рукописних збірників, упорядники яких в титульній назві рукописної книги намагалися представити якомога повнішу інформацію про її склад³⁶.

Часто в укладанні збірника брало участь декілька осіб, іноді більше десяти, про що свідчить декілька почерків, якими написана значна кількість збірників. Окремі збірники належать перу однієї людини. Втім, досить рідкісним є явище, коли на аркушах збірника міститься бодай незначна інформація про автора чи упорядника. Анонімність — характерна риса рукописної традиції для якої був важливим сам текст, а не його автор чи тим паче переписувач³⁷. А тому атрибутовані збірники серед великої маси анонімних трапляються не часто і вони радше є виявом власних амбіцій упорядників аніж правилом³⁸.

Рукописні збірники в умовах відсутності світського книгодрукування виступали єдиною формою рефлексії історичної думки, зберегли тяглість і традицію історіюписання на теренах Лівобережної України-Гетьманщини. Окрім того, вони сприяли утвердженню національної ідентичності і поклали початок якісно новому напрямку української історіографії, представленим творами істориків початку XIX століття О. Маркевича, Д. Бантиша-Каменського, М. Маркевича й ін.

---

¹ *Луттов С.* Книга в России в 1 чв. XVIII в. — Л., 1973. — С. 98. Його ж. Книга в России в послепетровское время. — Л., 1976.

² Полное собрание законов Российской империи. — Спб., 1832. — Т. VI. — № 3653. — С. 245.

³ У період 2 п. XVIII ст. обмеженим накладом були опубліковані лише два твори, що стосувались безпосередньо української історії: Туманский Ф. Летопись Малыя России // Российский магазин. — 1793. — Ч. I–II. («Літопис Граб'янки»); Рубан. В. Безбородко А. Краткая летопись Малыя России. — Спб., 1778 (За основу взято «Короткий опис Малоросії»). Звичайно, ці дві публікації не могли забезпечити попиту на історичні твори.

⁴ Цитовано за Zachara M. Twórca-odbiorca sylw szlacheckich w XVIII wieku // Publicznosc literacka i teatralna w dawnej Polsce. — Warszawa-Łódz, 1985. — S.118.

⁵ *Tazbir J.* Książka rękopisna w Polsce i Rossii (XVI–XVIII w.) // *Slawia Orientalis.* — 1967. — Т. XX. — S. 658.

⁶ *Ibidem.* — S. 657.

⁷ Див. про склад та специфіку російських рукописних збірників XVIII ст. — Сперанский М. Рукописные сборники XVIII века. — М., 1963. Найбільша колекція російських рукописних збірників XVIII ст. зберігається у Відділі письмових джерел Державного історичного музею (Москва). — Ф. 2, Ф. 450.

⁸ *Zachara M.* Twórca-odbiorca sylw szlacheckich w XVIII wieku. — S.118.

⁹ Konopczyński W. Polsce pisarze polityczni XVIII wieku. — Warszawa, 1966. — S.269.

¹⁰ *Ibidem.* — S.269.

¹¹ *Zachara M.* Sylwy — document szlacheckiej kultury umysłowej w XVII wieku // *Z dziejów życia literackiego w Polsce XVII-XVIII wieku.* — Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1980. — S. 219.

¹² *Zachara M.* Twórca-odbiorca sylw szlacheckich w XVIII wieku. — S. 124.

¹³ Історія вивчення рукописних збірників бере початок із кінця XIX — поч. XX ст., коли почали укладати перші описи рукописних колекцій: Петров Н. И. Описание рукописных собраний, находящихся в Киеве. — Чтения в императорском обществе истории и древностей российских. — 1892. — № 1. — С. 1–174; 1892. — № 2. — С. 175–240; 1892. — № 3. — С. 241–321; 1897. — № 2. — С. — 1–128; 1897. — № 2. — С. 129–294; 1904. — № 1. С. — 1–196; 1904. — № 4. — С. — 197–308; *Маслов С. И.* Обзор рукописей библиотеки университета св. Владимира // *Университетские известия.* — 1910. — № 5. — С. — 1–46; Лебедев А.С. Рукописи церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. — Саратов, 1916. — Т. 1; *Сперанский М. Н.* Описание рукописей библиотеки историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине. — *Известия историко-филологического института.* — 1900. — Т. 18. — С. 143–156; 1901. — Т. 19. — С. — 1–39; 1904. — Т. 21; 1905. — Т. 22; *Свенціцький І.*

С. Опис рукописів. — Львів, 1933; *Свенціцький І. С.* Рукописи львівських збірок: опис рукописів Народного дому з колекції Антонія Петрушевича // Українсько-руський архів. — Львів, 1906. — Т. 1–7; *Рыстенко А. В.* Рукописи, принадлежащие библиотеке императорского Одесского общества истории и древностей // Записки Одесского исторического общества древностей российских. — Одесса, 1910. — Т. 28. — Отд.. — С. 35–120; *Лилеев М. И.* Описание рукописей, хранящихся в библиотеке Черниговской духовной семинарии. — Спб., 1880; *Щанов Я. Н.* Собрания И. Я. Лукашевича и Н. А. Маркевича. — М., 1959; Описи окермих рукописних збірників: Лазаревский А. М. Содержание одного из чепинских сборников исторических бумаг о Малороссии // Киевская старина. — 1891. — № 1. — С. 174–176; *Гнатюк В. М.* Збірник Петра Колочавського // Науковий збірник товариства «Просвіта». — Ужгород, 1922. — Т. 1. — С. 34–52; *Антонович В.* Прилуцкий полковой асаул Михайло Мовчан и его записная книга // Киевская старина. — 1885. — № 1. — С. 57–84; *Яворский Ю. А.* Два замечательных карпаторусских сборника 18 в., принадлежащих университету св.Владимира: описание рукописей и тексты // Университетские известия. — 1910. — № 1. — С. 1–64; № 2. — С. 65–95; *Ситий І.* Книги Забіл (1671–1745) // Сіверянський літопис. — 1999. — № 1. — С. 12–34. Оленою Апанович зробила першу спробу аналізу масштабного комплексу історичного матеріалу, що входить до складу рукописних збірників XVIII ст.: Апанович Е. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники. — К., 1983.

¹⁴ Інститут рукописів Національної бібліотеки України. — І, 6490. Рукопис належав синові гетьмана Данила Апостола Петру Апостолу.

¹⁵ Відділ рукописів Бібліотеки Російської Академії наук (Санкт-Петербург) (ВР БРАН). — 16.12.10. Збірник Розумовського являє собою багато оздоблену рукописну книгу форматом in folio, переписану однотипним почерком, датовання за філігранями 1753 р. Крім тесту «Короткого опису Малоросії», збірник містить хроніку «Описание кратчайшее» (1506–1734) та компакт документів 1734–1750-х рр. На аркушах рукопису занотовано: «*Списана при Академии наук 1753 году с книги полученной от Его Ясновельможности Кирилы Григорьевича Разумовского в 1752 году*». У фонді академічної канцелярії Петербурзького архіву Російської Академії наук зберігається документ 1752 р. — розпорядження гетьмана й президента Академії Кирила Розумовського про переписання «*хорошим писмом*» двох екземплярів копій з рукопису «*малоросійського*», що був доставлений з України. Згідно документа, ця справа була доручена «*подмастеру Михееву*». Документ також суворо регламентує якість паперу, характер оздоблення обох рукописних книг, опис якого співпадає із сучасним виглядом рукописних збірників (Санкт-Петербурзька філія архіву Російської Академії наук. (СПФРАН). — Ф. 3. — Оп. 1. — Од. зб. 163). Напевно,

Розумовський в 1752 р. мав у своєму розпорядженні більш ранній рукопис, із якого було виготовлено означені копії. Одну із цих рукописних книг Розумовський лишив для себе. Цю книгу внучка гетьмана подарувала історик Миколі Маркевичу, рукописна колекція якого входить до зібрання Російської Державної бібліотеки у Москві (ВР РДБ. — Ф. 152. — Спр. 26.) Інший екземпляр, покладений в основу цієї публікації, гетьман Розумовський передав академічній бібліотеці у Санкт-Петербурзі. Збереглась одна копія зі збірника Розумовського кінця XVIII ст. На її аркушах фіксується запис про те, що рукопис є копією з книги виготовленої при Академії наук в 1753 р. Оздоблення рукопису загалом повторює зовнішній вигляд збірників Розумовського (ІР НБУВ. — Ф. І. — Спр. 203). Незрозумілим лишається той факт, що Розумовський, володіючи потужним друкарським арсеналом Академії наук так і не спромігся видрукувати бодай один твір з української історії, а обмежився лише виготовленням двох рукописних копій. Втім, зусилля гетьмана не пройшли марно, принаймні довгий час «Короткий опис Малоросії» був відомий як «Літопис Розумовського». Саме під такою назвою він зустрічається в працях М. Маркевича, Д. Бантиша-Каменського (Бантыш-Каменский Д. История Малороссии от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — С-Пб., 1903. — С. IV. Маркевич Н. История Малороссии. — М., 1843. — Т.V. — С. 21.).

¹⁶ ІР НБУ. Ф. XIV. — Од. зб. 160.

¹⁷ *Апанович Е.* Рукописная светская книга на Украине XVIII века. — С. 170.

¹⁸ *Ситий І.* Книги Забіл (1671–1745 рр.) // Сіверянський літопис. — 1999. — № 1. — С. 116–120.

¹⁹ *Антонович В.* Прилуцкий полковой асаул Михайло Мовчан и его записная книга // Киевская старина. — 1885. — № 1. — С. 57–84.

²⁰ *Лазаревский А. М.* Содержание одного из чепинских сборников исторических бумаг о Малороссии // Киевская старина. — 1891. — № 1. — С. 174–176.

²¹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві. — Ф. 222. — Оп. 2. — Од. зб. 38.

²² Російський державний історичний архів. — Ф. 834. — Оп. 3. — №. 2055.

²³ *Оглоблин О.* Люди старої України. — С. 135.

²⁴ Національний музей у м. Львові. — № 520925/526. — Арк. 214 зв. — 220.

²⁵ РДАДА. — Ф. 181. — Оп. 1. — Од. зб. 2.

²⁶ *Костохина Л. Покровская В. Розов А.* Описание сборников // Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей. — М., 1973. — Вып. 1. — С. 33.

²⁷ Інститут російської літератури Російської академії наук. «Пушкінський дім». — Перетц, 231. — Арк. 23.

²⁸ ІР НБУ. — Ф. VIII. — Од. зб. 216/199. — Арк. 2.

²⁹ ІР НБУ. — Ф. I. — Од. зб. 3862. — Арк. 1–9.

³⁰ ІР НБУ. — Ф. VIII. — Од. зб. 153/198. — Арк. 3.

³¹ Апанович. Е. Рукописная светская книга... — С. 197.

³² РДАДА. — Ф. 187. — Од. зб. 54. — Арк. 126.

³³ ВР РНБ. — FIV, 809. — Арк. 86.

³⁴ Отдел рукописей Российской государственной библиотеки. — Ф. 152. — Д.28.

³⁵ Відділ рукописів Інституту української літератури. — 209/963.

³⁶ Див. наприклад: «Летопись малороссийская с некоторыми касавшимися до малороссийских дел грамот» — Российский государственный архив древних актов. — Ф. 181. — Оп. 1. — Д. 92; «История о казаках и копии с высокомонарших статей» — ІР НБУ. — Ф. XI. — Спр. 161.

³⁷ Мак-Люен М. Галактика Гутенберга. Становлення людини друкованої книги. — К., 2002. — С. 231

³⁸ На сьогодні виявлено 11 таких збірників, що містять оригінальні тексти написані авторами/упорядниками та залишені ними автографи: рукописна книга священика Флорівського монастиря Максима Плиски (), збірники Василя Ломиковського (Інститут Рукопису НБУВ. — Ф. I. — Од.зб. 54663, 54671); збірник Теодора Маньківського (ІР НБУВ. Ф. I. — Од.зб. 581); Онисима Білогруда (ІР НБУВ. Ф. I. — Од.зб. 7379); Івана Янушкевича (ІР НБУВ — Ф. VIII. — Од.зб. 147/56) Івана Ананієвича, Косми Дубницького, Григорія Покаса, Якова Козельського, Семена Дзівовича, (Апанович Е. Вказ. пр.— С. 220–221)